

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

LEYLA MƏMMƏD qızı RÜSTƏMOVA

**GƏNCƏ-QAZAX BÖLGƏSİ İLKİN METAL İSTEHSALI
DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN METAL MƏMULATI
(e.ə. V-III minilliklər)**

5505.02-Arxeologiya

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Arxeoloji texnologiya” sektorunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Maisə Nurbala qızı Rəhimova
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Bəxtiyar Məzahim oğlu Cəlilov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponetlər:

Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Təvəkkül Rəsul oğlu Əliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Ümumi tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində 5505.02 – Arxeologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D 01. 171 Dissertasiya Şurasının “_____” _____ 2018-ci il tarixli iclasında saat _____-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

F/D 01.171

**Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi:**

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən e.ə. V-III minilliklərə aid ilkin metal istehsalı dövrü abidələrinin metal məmulatının tədqiqi arxeologiya elminin aktual məsələlərindəndir. Tədqiq etdiyimiz dövr Azərbaycan, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit və İlk Tunc dövrünü əhatə edir. Ona görə də tədqiqat zamanı həm Eneolit, həm də İlk Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Tədqiqatın əhatə etdiyi dövr, həm də Azərbaycanda ilkin metallurgiyanın yaranması baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işində Gəncə-Qazax bölgəsində yerləşən, erkən metal istehsalı əlamətlərini özündə əks etdirən yaşayış yerləri və qəbir abidələri sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Nəticədə həm e.ə. V-III minilliklərə aid qədim abidələrin lokallaşdırılması problemi sahəsində müəyyən yeniliklər ortaya qoyulmuş, həm də onların dövrü haqqında xronoloji baxımdan elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Gəncə-Qazax bölgəsinin erkən maldar və əkinçi tayfaların ilkin məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmasını nəzərə alsaq, aparılan tədqiqatlar Azərbaycanın ilkin metal istehsalı dövründə təsərrüfat həyatı və sənətkarlığı problemlərinin tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan ərazisində erkən metallurgiyanın yaranması, xammal mənbələri, metallurgiyanın istehsal vasitələri, istehsalın texniki üsulları, erkən metal nümunələri və s. məsələlərin öyrənilməsi, hətə də arxeologiya elmində tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdəndir. Erkən metallurgiyanın yaranması və inkişafına mədəni-iqtisadi əlaqələrin təsiri, digər tərəfdən metallardan bu ticarət əlaqələrində istifadə aktual problem mövzular olaraq qalmaqdadır.

Beləliklə, dissertasiya işində Azərbaycan arxeologiyasında mühüm bir dövr kimi e.ə. V-III minilliklərə aid erkən metal istehsalı dövrü arxeoloji abidələrinin və həmin abidələrdən aşkar edilmiş metal məmulatlarının tədqiqi kimi aktual məsələlər öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi e.ə. V-III minillikləri əhatə etməklə, Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit və İlk Tunc dövrünü özündə əks etdirir. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinin e.ə. V-III minillikləri əhatə etməsi bölgədən aşkar olunan yaşayış yerlərinin tarixi ilə bilavasitə əlaqədardır və onların əksəriyyəti bir neçə mədəni qatdan ibarətdir. Belə ki, onların Eneolit və ya İlk Tunc, ya da hər iki dövrə aid mədəni təbəqəsi vardır. Abidələrin əksəriyyətinin alt mədəni təbəqəsi Eneolit və İlk Tunc dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri və tikili qalıqları ilə tamamlanmışdır. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi ərazidə Eneolit və İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin, qəbir abidələrinin və onlardan tapılan metal məmulatların sinxron şəkildə öyrənilməsini təmin etmiş olur.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini Gəncə-Qazax bölgəsinin ilkin metal istehsalı dövrü abidələrinin metal məmulatı (e.ə. V-III minilliklər) təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Eneolit və İlk Tunc dövründə (e.ə. V-III minilliklər) Gəncə-Qazax bölgəsində metallurgiyanın yaranması, inkişafı, xammal mənbələri, bölgənin Eneolit və İlk Tunc dövrü abidələri və onlardan tapılan metal əşyaları elmi cəhətdən araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın başlıca vəzifəsi Azərbaycanda ilkin metal istehsalı dövrü abidələrinin ayrı-ayrı problemlərinin öyrənilməsində Gəncə-Qazax bölgəsinin ilkin metal istehsalı dövrü abidələrinin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək, onların timsalında bölgədə metallurgiyanın yaranması və inkişafında baş vermiş yenilikləri izləməkdir.

Mövzunun mənbəşünaslıq bazası. Tədqiqat işinin əsas mənbəşünaslıq bazasını ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan metallurgiya və metal istehsalı ilə bağlı olan maddi mədəniyyət nümunələri, bu nümunələr üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri, qazıntı nəticələrinə dair hesabatlar və nəşr edilmiş elmi əsərlər təşkil edir. Problemin öyrənilməsində yerli mütəxəssislərlə yanaşı, avropa və rus arxeoloqlarının yazdıqları elmi əsərlərdən və hesabatlardan da istifadə edilmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Gəncə-Qazax bölgəsinin erkən metallurgiya və metal istehsalının öyrənilməsi sahəsində ilk tədqiqatlar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

A.A.İyessen 1935-ci ildə yazdığı “Qafqazda metallurgiya məsələsinə dair” adlı əsərində Qafqazın ən qədim metallurgiya ocaqlarından biri olduğunu qeyd etmiş, erkən metallurgiyanın tədqiq edilən bölgədə müəyyən edilmiş xammal mənbələrinin geniş şərhini vermişdi.

İ.R.Səlimxanov qədim metallurgiya və metal istehsalının tədqiqinə həsr etdiyi “Qafqazın qədim metallurgiyası tarixindən”, “Azərbaycanın qədim metallurgiyası”, “Mis ərintili əşyaların tarixi - kimyəvi və analitik tədqiqi” adlı əsərlərində tədqiqat apardığı bölgədən aşkar edilən metal əşyaların tədqiqinə də geniş yer vermişdi.

Problemin öyrənilmə tarixi və tarixşünaslığının tədqiqinə ayrıca fəsil həsr edildiyi üçün, təkrarçılıq olmaması məqsədi ilə burada qısa məlumat verilmişdir. Ümumilikdə tədqiqatçılardan İ.R.Səlimxanov, İ.H.Nərimanov, C.Ə.Xəlilov, Q.S.İsmayılzadə, M.N.Rəhimova, T.İ.Axundov, H.F.Cəfərov, N.Ə.Müseiyibli, Ə.M.Həsənova, B.M.Cəlilov, B.Lyonnet,

A.Kursier, F.E.Quliyev və başqaları bölgənin qədim metallurjiyası və metalışləmə sənətinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlar aparmış və elmi məqalələr nəşr etdirmişlər.

Tədqiqatın metodoloji bazası. Tədqiqat işləri zamanı dolğun elmi nəticələrə nail olmaq üçün, metodoloji əsas olaraq, bölgənin qədim dövrü ilə bağlı aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə kompleks şəkildə yanaşılaraq, ümumiləşdirmə, analiz, sintez, müqayisələr, tipoloji və tarixi – analitik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas elmi yenilikəri aşağıdakılardan ibarətdir.

- Gəncə-Qazax bölgəsinin ilkin metal istehsalı dövrü abidələri ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə sistemləşdirilmişdir.

- Bölgənin erkən metallurjiyasının xammal mənbələri, qədim dağ mədən işi və filizçıxarmada istifadə edilən texniki üsullar müəyyən edilmişdir.

- Bölgədə ilkin metalışləmə sənətkarlığının yaranması, inkişaf dinamikası və xarakterik əlamətləri müəyyən edilmişdir.

- Erkən metallurjiya və metalışləmə sənətində istifadə olunan texniki vasitə və texnoloji üsullar müəyyənləşdirilmişdir.

- Bölgədə tədqiq edilən arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş erkən metal məmulatların dövrlər üzrə geniş tipoloji təsnifatı verilmişdir.

- Metal məmulatların tipoloji təsnifatı, qədim tunc ərintiləri tiplərinin müəyyən edilməsi yenilik olmaqla, onların nəticəsində metalışləmə təsərrüfatının ardıcılığı və inkişafı mərhələləri müəyyən olunmuşdur.

- Tədqiq olunmuş qəlib formaları, kürələr, butələr, metalışləmə emalat-xanaları və s. istehsal vasitələrinə əsaslanaraq, bölgədə erkən metallurjiya və metalışləmənin yerli xarakter daşdığı təsdiq edilmişdir.

Dissertasiya işi bölgədə erkən metallurjiya və qədim metalışləmə sənətinə dair ilkin ümumiləşdirici tədqiqat əsəridir ki, burada arxeoloji materialların geniş tipoloji təsnifatı verilməklə, onların interpretasiyasında spektral analizlərin nəticələrinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələrindən Azərbaycan arxeologiyası və tarixi, o cümlədən tədqiq edilən bölgənin tarixi ilə bağlı olan ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycanın qədim dövr tarixinin, arxeologiyasının, sənətkarlığının elmi problemlərinin həllində və eyni zamanda gələcəkdə Gəncə-Qazax bölgəsində aparılacaq hər hansı bir arxeoloji tədqiqatlarda istiqamətverici vəsait kimi tətbiq edilə bilər. Tədqiqat işinin nəticələrindən arxeologiya və tarix elmlərinə dair dərslərlərin, dərslərinin, monoqrafiyaların yazılmasında və müvafiq ixtisas-

lar üzrə xüsusi kursların və mühazirələrin keçirilməsində istifadə etməklər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. “Gəncə-Qazax bölgəsinin ilkin metal istehsalı dövrü abidələrinin metal məmulatı (e.ə.V-III minilliklər) adlı dissertasiya işi AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Arxeoloji texnologiya” sektorunda yerinə yetirilmişdir. Elmi işin müddəaları müəllifin müxtəlif elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarında, habelə, nəşr etdirmiş olduğu elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, beş fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı, işə əlavə edilmiş tablo, şəkil və cədvəllərdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, mənbəşünaslıq bazası və öyrənilmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, aprobasiyası və nəzəri-praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Bölgənin ilkin metallurgiya ilə bağlı Eneolit və İlk Tunc dövrü abidələrinin öyrənilmə tarixi və tarixşünaslığı**” adlanan birinci fəslində problemin öyrənilmə səviyyəsi tədqiq edilmişdir.

E.Reslerin 1892-1903-cü illərdə Qarabağ və Gəncə ətrafı ərazilərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar dövrünə görə mühüm elmi əhəmiyyətə malik olmuşdu. Tədqiqatçı arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri olan, xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən xeyli sayda metal istehsalı nümunələri taparaq tədqiq etmişdir.

1930-40-cı illərdə Y.Hümmel indiki Göygöl rayonu yaxınlığında 1 və 2 №-li kurqanlarda qazıntılar aparmışdı. Y.Hümmel apardığı qazıntıların nəticələrinə dair geniş elmi məqalələr nəşr etdirmişdir.

Qafqaz ərazisində qədim metallurgianın meydana gəlməsi və inkişafı tarixini ilk dəfə elmi surətdə tədqiq edərək geniş təhlilini verən A.A.İyessen olmuşdur. O, 1935-ci ildə yazdığı “Qafqazda qədim metallurgiya məsələsinə dair” adlı əsərində Qafqazın ən qədim metallurgiya ocaqlarından biri olduğunu qeyd etmiş və bu sahədə özündən əvvəl mövcud olan yanlış fikirlərə birdəfəlik son qoymuşdu.

1953-cü ildə AEA-nın Tarix İnstitutunda arxeoloji texnologiyalar laboratoriyasının yaradılması Azərbaycanın qədim metallurgiyasının tədqiqinə geniş imkanlar yaratdı. Laboratoriyanın rəhbəri İ.R.Səlimxanovun tədqiqatları ibtidai metallurgianın öyrənilməsinə böyük töhvə vermiş, Azərbaycandan, o cümlədən Gəncə-Qazax ərazisindən tapılmış metal əşya-

ların tədqiqində mühüm rol oynamışdı.

M.M.Əliyev və M.Ə.Qaşqayın 1957-ci ildə nəşr etdirdikləri “Qədim və orta əsr Azərbaycanda geoloji biliklər və mədəniyyətin tarixindən” adlı məqalədə Azərbaycanda qədim metallurgiya və metalışləmə sənətinin yaranması haqqında məlumatlar verilmişdir.

İ.H.Nərimanovun 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri” adlı monoqrafiyası Gəncə-Qazax bölgəsinin Neolit dövründən Son Tunc dövrünədək olan arxeoloji abidələrinin tədqiqinə həsr edilməklə, metal istehsalı ilə sıx bağlı olan abidələr və onlardan aşkar edilən metal məmulatlar haqqında dəyərli məlumatları özündə əks etdirmişdir.

C.Ə.Xəlilovun 1959-cu ildə çapdan çıxmış “Qərbi Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri” adlı monoqrafiyasında Gəncə-Qazax bölgəsinin Tunc dövrü abidələri tədqiqat obyektinə olmuşdur.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq arxeometallurgiya sahəsində aparılan araşdırmalar daha da genişlənmiş, tədqiqatçılar-İ.R.Səlimxanov, M.A.Qaşqay, İ.H.Nərimanov, T.Ə.Bünyadov, C.Xəlilov, Q.İsmayılzadə, M.N.Rəhimova və başqaları öz əsərlərində Gəncə-Qazax bölgəsi abidələrindən tapılan materialların tədqiqinə geniş yer vermişlər.

T.Ə.Bünyadov 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri” adlı əsərində erkən metallurgiya və metal emalı məsələlərinə də geniş yer verərək, Azərbaycanın qədim dövr abidələrindən tapılan metal nümunələrin təsnifatını vermişdi.

İ.H.Nərimanovun İ.R.Səlimxanovla 1965-ci ildə birlikdə yazdığı məqalədə erkən metallurgiyanın insanların həyat və məişətində əhəmiyyəti, həmçinin inkişafa doğru baş verən dəyişikliklərdəki rolu şərh edilmişdir.

F.R.Mahmudov, R.M.Munçayev və İ.H.Nərimanovun həmmüəllifliyi ilə Babadərviş abidəsindən tapılmış qədim metallurgiya, onun istehsalı vasitələri və tunc əşyaların tədqiqinə dair 1968-ci ildə məqalə nəşr edilmişdi.

1971-ci ildə R.B.Arazova, F.R.Mahmudov və İ.H.Nərimanovun həmmüəllifliyi ilə Moskvada çapdan çıxan məqalədə Qarğalartəpəsi qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

1961-ci ildən-1974-cü ilədək Xaçbulaq arxeoloji ekspedisiyasında iştirak etmiş H.P.Kəsəmənli Daşkəsən rayonunun Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələrinin tədqiqinə həsr etdiyi elmi əsərində metal məmulatların təhlilini aparmış, bölgədən tapılmış tunc əşyaların təyinatına və

formasına görə tipoloji təsnifatını vermişdir.

M.N.Rəhimova 1978-ci ildə çapdan çıxmış “Qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda qurğuşunun istifadə edilməsi tarixindən” adlı kitabında Azərbaycanda qədim metallurgiyanın xarakterik xüsusiyyətləri, mis-qurğuşun tərkibli ərintidən hazırlanmış əşyalar və bu ərintilərin bir sıra fiziki xüsusiyyətləri, təsnifatı və s. haqqında yeni fikirlər irəli sürmüşdü.

Q.S.İsmayilzadə Azərbaycanın qədim dövr arxeoloji abidələrinin tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərində və geniş həcmli məqalələrində Tunc dövrünün metallurgiyasına geniş yer vermişdir. O, 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ərazisində qədim metallurgiya və metalışləmənin inkişaf mərhələləri” adlı məqaləsində metallurgiyanın bir sənət kimi inkişaf mərhələlərindən bəhs edərək, onu iki müstəqil sənət sahəsinə - filizçixarma və metal emalı sahələrinə böldüyünü qeyd etmişdi.

1990-cı ildə İ.H.Nərimanov və H.F.Cəfərovun həmmüəllifliyi ilə nəşr edilən “Azərbaycan ərazisində qədim metallurgiya haqqında” adlı məqalədə metallurgiyanın yaranması, inkişaf mərhələləri, Azərbaycan ərazisində tapılan metal məmulatların spektral analizlərinin nəticələrinə dair geniş məlumatlar öz əksini tapmışdı.

2004-cü ildə N.Müseybli tərəfindən bölgədə Eneolit dövrünə aid kurqanlar aşkar edilərək tədqiq olunmuşdu. N.Ə.Müseybli özünün bir neçə məqaləsində Soyuqbulaq kurqanları və onlardan aşkar edilmiş metallurgiya nümunələrinin tədqiqinə geniş yer vermişdi.

2004-2005-ci illərdə Böyük Kəsik qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində zəngin metallurgiya və metalışləmə sənəti nümunələri və istehsal vasitələri aşkar olunmuşdu. Bu barədə N.Ə.Müseyblinin 2007-ci ildə işıq üzü görmüş “Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni” adlı kitabında geniş təhlillərə rast gəlinir.

2005-ci ildə N.Ə.Müseyblinin rəhbərliyi altında Şəmkir rayonu ərazisində tədqiq olunan İlk Tunc dövrünə aid kurqanlardan xeyli sayda metal məmulatlar aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar haqqında müəllifin 2009-cu ildə çapdan çıxan “Şəmkirçay ilk tunc dövrü kurqanları” adlı məqaləsində bəhs edilmişdi.

T.Axundov, Ə.Həsənova və B.Cəlilovun həmmüəllifliyi ilə 2007-ci ildə nəşr edilmiş “Göytəpə yaşayış yeri və Soyuqbulaq kurqanlarından tapılmış metalların tarixi-analitik xüsusiyyətləri” adlı məqalədə bu abidələrdən tapılan zəngin metal istehsalı nümunələri barədə məlumat verilmiş, onların kimyəvi analizlərinin nəticələrini əks etdirən cədvəllər tərtib edilmişdi.

B.Lyonett və F.Quliyevin birgə rəhbərliyi ilə Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının 2008-2015-ci illərdə Mentəştəpə qədim yaşayış yerində apardığı qazıntılar nəticəsində erkən metallurgiya və metalışləmə sənətinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri və metal istehsalı vasitələri aşkar edilmiş və onların kollektiv həmmüəllifliklə nəşr etdirdikləri əsər və məqalələrdə bu barədə geniş bəhs olunmuşdu.

N.Ə.Müseybini 2014-cü ildə “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalında nəşr etdirdiyi məqaləsində Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda metallurgiyanın yaranması, Qafqazda və Ön Asiyada metal istehsalının çoxşaxəli tarixi kökləri, Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan abidələrdən aşkar olunan erkən metallurgiyanın istehsal vasitələri, metal məmulatları barədə geniş təhlillər aparılmışdı.

2017-ci ildə A.Kursier, M.Rəhimova, N.Müseybli və B.Cəlilovun birlikdə SUBARTU nəşrində dərc etdirdikləri “Azərbaycanda Neolit dövründən İlk tunc dövrünədək metallurgiyanın inkişafı: Orta Kür çayı hövzəsində arxeometallurji tədqiqatları” adlı məqalə tədqiq edilən bölgənin erkən metallurgiyasının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, Gəncə-Qazax bölgəsinin ilkin metal istehsalı dövrü abidələri bir çox alimlər tərəfindən öyrənilmiş, bölgənin Eneolit və İlk Tunc dövrünə aid abidələrindən tapılan metal məmulatlar, onların təsnifatı, ümumiyyətlə, metallurgiyanın yaranması, inkişafı barədə maraqlı faktlar müxtəlif əsərlərdə və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Lakin bununla belə, metallurgiya və metalışləmə sənətinin öyrənilməsi sahəsində aparılan araşdırmalarda mühüm nailiyyətlər əldə edilsə də, Gəncə-Qazax bölgəsinin qədim metalışləmə sənətinə dair ümumiləşdirici tədqiqat aparılmamışdı.

Dissertasiyanın **“Bölgənin təbii-coğrafi şəraiti və erkən metallurgiyanın xammal mənbələri”** adlanan **II fəsl** üç yarım fəsildən (**“Təbii-coğrafi şərait”**; **“Xammal mənbələri”**; **“Qədim dağ-mədən işi və onun texniki üsulları”**) ibarətdir. Aparılan geoloji və arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Gəncə-Qazax bölgəsində kifayət qədər metal filizi yataqları olduğu müəyyən edilmişdi. Geoloji tədqiqatlar göstərir ki, mis, polimetal, mərgümüş-sürmə yataqları və təzahürləri nöqtəyi-nəzərindən respublika ərazisində iki coğrafi zona mövcuddur: Kiçik Qafqaz və Böyük Qafqazın cənub ətəkləri. Azərbaycan ərazisində mis filizinin daha zəngin olduğu əsas rayonlar Kiçik Qafqaz sıra dağlarını əhatə edir ki, onların böyük bir qismi tədqiqata cəlb edilmiş Gəncə-Qazax bölgəsində mərkəzləşmişdi. A.A.İyessen Gəncə-Qazax bölgəsini Qafqazda erkən metallurgiyanın xammal mənbələrinin təmərgüzləşdiyi ərazilərdən biri olaraq xarakterizə edir. 1935-ci ildə A.A.İyessen Qafqazda mis filizi

yataqlarından bəhs edərkən, 1917-ci ilin məlumatlarına əsas götürərək, burada 410 mis yatağı olduğunu qeyd edirdi. Bu mis yataqlarından 309-u Cənubi Qafqazda, o cümlədən 135-i tədqiqata cəlb edilən bölgədə olmaqla, Borçalı, Alaverdi, Dilican, Gəncə və Qarabağ ərazilərini əhatə edirdi.

Gəncə-Qazax bölgəsində qədim istismar izləri olan mis yataqları Gədəbəy rayonu ərazisində, Mısdag dağı ərazisində qeydə alınıb. Ərazidə istismar izləri olan ikinci qədim mis yatağı Gədəbəy rayonunun Slavyanka kəndi yaxınlığında, Zəyəm dəmir yol stansiyasından cənub-qərbə doğru, təxminən 30 km məsafədə Başkənd dağında yerləşmişdir.

Kiçik Qafqaz ərazisi zəngin və asan əldə edilən oksidləşmiş metal filizi yataqlarına malikdir. Bunların bir qrupu Gədəbəy-mis, Bittibulaq mis-mərgümüş, Qızılbulaq mis-qızıl filizi, Gülyataq mis-boz-kolçedan yataqlarıdır. Malaxit, azurit, kovellin, xalkozin, təbii mis, təbii gümüş, kuprit, tenantit mineralları ilə zəngin olan Gədəbəy yataqları Mısdagın ətəyində yerləşir.

Bölgədə Şəmkir rayonunun yuxarı hissəsində, Qaraçayın Qoşqar çaya töküldüyü ərazidə də mis şaxtası qeydə alınmışdı. Bölgədə digər qədim mis və qızıl filizi mədəni Çovdar çayı sahilində qeydə alınmışdı. Bundan başqa, Gəncə-Gədəbəy bölgəsində, Göygöldən cənub-qərbə Şəhriyar kəndində də mis filizi ərintisinin qalıqlarına rast gəlinmişdi.

Kiçik Qafqaz ərazisində Azərbaycanın qədim metallurgiyasının inkişafında və genişlənməsində mühüm rolunu oynayan mis filiz yataqları bir sıra üzrə düzülmüşdür. Bunlar, əsasən, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Daşkəsən, Göy-göl, Goranboy, Laçın rayonu, Naxçıvan MR və eləcə də müasir Ermənistan ərazisi olan Alaverdi, Axtal, Dilican və Zəngəzur filiz yataqlarıdır.

Tovuz rayonu ərazisində dörd ədəd mis filizi yatağı mövcuddur: Böyük-Qışlaq, Quşçu-Səfərli, Cırdaxan və İtqırılan.

Tədqiq edilən bölgədə, Şəmkir rayonu ərazisində 7 mis təzahürləri qeydə alınmışdı: Cəyir, Çardaxlı, İrmaşlı, Quyu-Bulaq, Nüzgər, Barum və Badakənd. Həmçinin Laçın rayonu ərazisində Xırmanlar yatağındakı, Goranboy rayonunda Buzluq, İncəçayın yuxarı axarında, Qızılaxaç dağında, Tövlədəre yarğanında, Qaraciltəpə dağında, Sarısu və Qarabulac qolları arasında yarğanlarda malaxit, azurit, və xalkopirit qalıqlarına təsadüf edilir. Murovdağ qrupu mis təzahürləri Murovdağ silsiləsinin cənub ətəyində yerləşir. Bunlar Qızılaxaç, Dəmirlidağ və Keçəldağ yataqlarıdır. Minerallardan əsasən xalkopirit və xalkozin mövcuddur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, Gəncə-Qazax bölgəsində erkən metallurgiyanın yaranması və inkişafı üçün lazım olan mis-tunc

bazası kifayət qədər olmuşdur.

Dissertasiya işinin **III fəsl** **“Erkən metallurgiya və metalışləmə ilə bağlı Eneolit dövrü abidələri”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir: **“Yaşayış yerləri”** və **“Qəbir abidələri”**.

Bölgədə yerləşən Qarğaltəpəsi, Mentəştəpə, Böyük Kəsik, Poylu, Babadərviş və digər yaşayış məskənlərində və Soyuqbulaq kurqanlarında aparılmış arxeoloji araşdırmalar Eneolit dövründə təsərrüfatın inkişafını, oturaq həyat tərzinin formalaşdığını, metallurgiya və metal istehsalının təşəkkül tapdığını sübut etmişdi.

Gəncə-Qazax bölgəsində tədqiq olunmuş, erkən metal istehsalı nümunələri aşkar edilmiş yaşayış yerləri müxtəlif ölçülü hündür təpələr formasında olub, şirin su qaynaqlarının yaxınlığında yerləşmişdi. Bu dövrün yaşayış məskənlərinə, əsasən, düzən və dağətəyi ərazilərdə təsadüf edilir.

Mentəş yaşayış yeri 1960-cı ildə İ.Nərimanov tərəfindən Tovuz rayonunun Eyyublu kəndinin şimal hissəsində qeydə alınmışdı. Tədqiqatçı belə qənaətə gəlmişdi ki, bu qədim yaşayış yeri Şomutəpə mədəniyyətinə aiddir. 2008-ci ildə Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası abidədə qazıntılara başlamışdır. Arxeoloji abidədə aparılan qazıntılar zamanı buradan zəngin metal istehsalı nümunələri - biz, halqa və başqa naməlum metal əşyalarla yanaşı, metal istehsalı ilə bağlı qalıqlar, o cümlədən metal tullantıları (şlaklar, filiz parçaları), metalın əridilməsində istifadə olunan əşyalar (butələr), hətta əzilmiş filiz (azurit) də tapılmışdır. İstehsal vasitələri metalın əridilməsində istifadə olunan butə fraqmentləri və qəlib formaları ilə təmsil olunmuşdur.

Gəncə-Qazax bölgəsi erkən metal istehsalı abidələrinin bir qismi Leylatəpə mədəniyyətinə aid Son Eneolit dövrü yaşayış məskənləridir. Ağstafa rayonu ərazisində I və II Poylu, I və II Böyük Kəsik yaşayış məskənləri bu mədəniyyətə məxsus olan abidələrdəndir.

Böyük Kəsik yaşayış yeri. Abidə 2004-cü ildə BTC neft kəmərinin tikintisi zamanı aşkar edilmişdir. Ağstafa rayonu ərazisində, geniş düzənlik ərazidə, dəniz səviyyəsindən 260 m yüksəklikdə yerləşən abidənin ümumi sahəsi təxminən 1 hektardan çoxdur. Böyük Kəsik yaşayış yerindən əldə edilən metal məmulatı və onların istehsalına aid tapıntılar təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Qafqazda erkən metallurgiyanın inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qafqazın digər həmdövr abidələrindən aşkar olunmuş metal məmulatı kiçik ölçülü əşyalar - biz, muncuq və s.-dən ibarət olduğu halda, Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş metal əşyalar iri ölçüləri və daha mükəmməl olmaları ilə

fərqlənirlər. Abidədən tapılmış iri həcmli metal nümunələr 3 ədəd xəncər və 2 ədəd bıçaq qalıqlarından ibarətdir. Buradan ümumilikdə 20 ədəd metal əşya və onların qalıqları aşkar edilmişdi.

Poylu qədim yaşayış məskəni. Poylu Eneolit dövrü yaşayış yeri Gəncə-Qazax düzənliyində, Ağstafa rayonu ərazisində, Poylu qəsəbəsi ilə Qıraq Kəsəmən kəndi arasında, BTC boru kəmərinin 409-cu kilometrliyində qeydə alınmışdı. 2005-ci ildə abidədə arxeoloji qazıntılar aparılmış və Eneolit dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. II Poylu yaşayış məskəmindən digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, 3 ədəd metal məmulatı da tapılmışdı.

Gəncə-Qazax bölgəsində erkən metal istehsalı nümunələri aşkar edilmiş abidələr arasında kurqan tipli qəbir abidələri də qeydiyyatla alınaraq tədqiq edilmişdir.

Soyuq Bulaq kurqanları. Kurqanlar Soyuq Bulaq kəndinin şimalında, BTC boru kəmərinin çəkilişi zamanı qeydə alınaraq, tədqiqatla cəlb edilmişdi. İlk mərhələdə Son Eneolit dövrünə aid 6 kurqanda arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdı. 2005-ci ildə arxeoloqlar tərəfindən ərazidə qazılan kurqanlardan yalnız birində - 5 nömrəli kurqanın dəfn kamerasından erkən metal istehsalı nümunəsi - Eneolit dövrü üçün nadir əşyalardan sayılan metal xəncər aşkar olunmuşdur.

2005-ci ildə Soyuq Bulaqda daha 12 kurqanda qazıntı işləri aparılmış, lakin onların heç birindən metal məmulatı aşkar edilməmişdi. 2009-cu ildə N.Museyibli tərəfindən arxeoloji abidə də daha 3 kurqanda qazıntı işləri aparılmışdı. Onlardan yalnız 21 nömrəli kurqandan metal istehsalı nümunəsi tapılmışdı.

2006-cı ildə Soyuqbulaq abidəsində T.Axundov və B.Lyonnetin rəhbərliyi altında Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 9 kurqanda arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Bu kurqanların yalnız ikisində - 1 və 4 nömrəli kurqanlarda erkən metallurgiya və metal istehsalı nümunələri aşkar edilmişdi.

Dissertasiya işinin **IV fəslə "Erkən metallurgiya və metalizmə ilə bağlı İlk Tunc dövrü abidələri"** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir: **"Yaşayış yerləri"** və **"Qəbir abidələri"**.

Gəncə-Qazax bölgəsində İlk Tunc dövrü yaşayış yerlərinə, əsasən dağa yaxın, kiçik çay sahillərində rast gəlinmişdir. Düzən ərazilərdə, eneolit dövründən fərqli olaraq, İlk Tunc dövrü yaşayış yerləri azdır.

Babadərviş yaşayış yeri. Babadərviş yaşayış yeri Ağstafaçayın sol sahilində, Qazax şəhərindən 3-4 km cənub-qərbdə kiçik təbii təpə silsiləsi üzərində yerləşir. Babadərviş abidəsi ilk dəfə 1958-ci ildə İ.H.Nərimanov

tərəfindən qeydə alınmışdı. Sonrakı illərdə Q.S.İsmayılov tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı, Eneolit-İlk Tunc, eləcə də Tunc dövrünün sonu və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid yaşayış yerlərinin qalıqları üzə çıxmışdır.

İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yerində tapılan 3 oval çuxurun təmizlənməsi zamanı müəyyən edilmişdir ki, onlar metaləritmə sobalarının aşağı hissələridir. Bu qurğuların ətrafında şlak qalığı, görük ucluğu, metal çubuqlar tökmək üçün qəlib formaları tapılmışdı. Bununla yanaşı, arxeoloji abidədən ilk tunc dövrü təbəqəsinin ayrı-ayrı hissələrində tunc bəzək əşyalarına təsadüf edilmişdi.

Xocaxan qədim yaşayış yeri. Yaşayış yeri Tovuz rayonunun Eyyublu kəndi ərazisində, kənddən təxminən 1 km şimalda qeydə alınmışdı. Yaşayış yerində aparılan qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, abidə Son Eneolit, İlk Tunc və Son Orta əsrlərə aid çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeridir. Abidədən erkən metallurgiya və metal istehsalı ilə bağlı olmasa da təxmin edilən maraqlı tapıntılardan biri gil qasıqdır. Həmçinin abidənin Tunc dövrü təbəqəsindən metal istehsalı nümunələri olan 2 ədəd metal əşya-dördtilli biz aşkar edilmişdir.

Qəbir abidələri. Gəncə-Qazax bölgəsində tədqiq edilmiş İlk Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin bir çoxundan, erkən metallurgiya və metal istehsalı nümunələrinə rast gəlinmişdir.

Xaçbulaq kurqanları. 1960-cı ildə Daşkəsən rayonu ərazisində, Xaçbulaq yaylağında su anbarının tikintisi zamanı arxeoloq İ.M.Cəfərzadə tərəfindən İlk Tunc dövrünə aid 3 kurqan tipli qəbir abidəsi qeydə alınmışdır. Kurqanların üst örtüyü çay daşlarından və çox da böyük olmayan qaya parçalarından inşa olunmuşdur. Kurqandan əldə edilən mühüm əhəmiyyətli əşya - metal məmulat olan xəncər tiyəsidir.

Göygöl kurqanı. 1930-cu illərdə Y.Hümmelin Göygöl rayonunun cənub-qərb hissəsində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı İlk Tunc dövrünə aid kurqanların birindən erkən metal istehsalı nümunələri aşkar edilmişdi. Ərazidə qazılan kurqanlardan yalnız 12 nömrəli kurqan bu baxımdan bizim tədqiqat predmetimiz olub. Kameradan saxsı qab nümunələri, çaxmaqdaşı parçaları və bir ədəd metal nümunəsi (mis barmaqciq) aşkar edilmişdi.

Şəmkirçay kurqanları. 2005-ci ildə Gəncə-Qazax bölgəsində, BTC və CQ boru kəmərlərinin keçdiyi ərazidə N.Müseybli tərəfindən İlk Tunc dövrünə aid kurqanlar qeydiyyata alınmışdı. Şəmkir rayonunun Aşağı Keçili kəndi yaxınlığında tapılmış kurqanlar müəllif tərəfindən İlk Tunc dövrünün son mərhələsinə aid edilmişdi. Ərazidə tədqiq edilən 1 və 2 nömrəli kurqanlardan digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, erkən

metallurgiya və metal istehsalı, o cümlədən zərgərlik nümunələri də aşkar edilmişdi.

Babadərviş İlk Tunc dövr qəbri. 1966-cı ildə Babadərviş yaşayış məskəninin V yaşayış sahəsində bir neçə qəbir aşkar edilərək, tədqiq edilmişdi. Bu qəbirlər xam torpaqda qazılmış quyulardan ibarət idi. Qəbirdən tapılan nazik məftildən hazırlanmış tunc halqanın ucları üst-üstə düşür və orta hissəsi nisbətən yoğundur. Müəlliflərin fikrincə, diametri 2 santimetr olan bu metal əşya çox güman ki, sırğa olmuşdur.

Həsənsu İlk Tunc dövr qəbri. 2011-ci ildə N.Ə.Müseyibli tərəfindən Ağstafa rayonu ərazisində I Həsənsu qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Kür-Araz mədəniyyətinə aid sallama qəbir aşkar edilmişdir. Qəbirin şimal-şərq hissəsində iki insan dəfn edilmişdir. 1 nömrəli skeletin yanında saxsı qablarla yanaşı, metal məmulatı-tunc borulu balta, yastı-pazşəkilli balta, yarpaqşəkilli nizə ucluğu, isgənə və burmaspiralşəkilli bəzək əşyaları, skeletin sol yanında isə, tuncdan hazırlanmış yarpaqşəkilli xəncər tapılmışdır. 2 nömrəli skelet birincinin üstündə, sol yanı üstdə, ayaqları bükülü, əlləri sifəti qarşısına qaldırılmış vəziyyətdə dəfn edilmişdir. İnsanın kəllə sümüyü ətrafında qızıldan hazırlanmış iki ədəd burma bəzək əşyası, sağ biləyində gümüşdən dairəvi kəsikli qolbaq, gümüşdən spiralvari burma bəzək əşyası, barmağında isə ametistdən hazırlanmış üzük tapılmışdı.

Göl yeri İlk Tunc dövr qəbri. Arxeoloji abidə M.Hüseynov tərəfindən, Goranboy rayonunun Tatarlı kəndi ərazisində, kənddən 1 km cənub-şərqdə qeydə alınaraq tədqiqatə cəlb edilib. Eneolit və İlk Tunc dövrlərinə aid olan qədim yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar zamanı İlk Tunc dövrünə aid mədəni təbəqədə, biri düzbucaqlı, üçü isə quyu formasında olmaqla dörd ədəd qəbir qazılıb tədqiq edilmişdir. Qəbir kamerasından, skeletin kəlləsinin sağ tərəfində, sonluğu ilan başı formasında hazırlanmış, diametri 2,5 sm olan 1 ədəd gümüş sırğa aşkar edilmişdir.

5 nömrəli Uzun Rəmə kurqanı. Kurqan Goranboy rayonu, Qaradağlı kəndi ərazisində, Şadıllı kəndindən 400 metr şimalda, kiçik təpə silsiləsi üzərində, Uzun Rəmə adlanan yaylada qeydə alınmışdı. Uzun Rəmə İlk Tunc dövrü kurqanı sərdabə formalı hazırlanaraq, uzun müddətli dəfn üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dördkünc formalı olan sərdabənin şərq tərəfdən girişi qapısı (dromos) vardır. Kurqanın üst örtüyünün içindən tapılmış 2 ədəd kiçik ölçülü gil butə hissələri və kameradan tapılmış tunc pilək, bəhs edilən dövr metallurgiya və metal istehsalının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gəncə-Qazax bölgəsi erkən metal istehsalı dövrü abidələrinin yayılma arealı və onlardan aşkar edilən metallurgiya və metal istehsalı nümunələrinin zənginliyi, bəhs edilən bölgədə qədim metallurgiyanın inkişaf dinamikasının yüksək olduğunu göstərməkdədir.

Dissertasiya işinin “**Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit və İlk Tunc dövrü metal məmulatı**” adlanan V fəslə iki yarım fəsildən (“**Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit dövrü metal məmulatı**” və “**Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü metal məmulatı**”) ibarətdir. Bölgədə ən qədim metaldan istifadəyə dair nümunələrindən biri 2006-cı ildə Göytəpə Neolit dövrü abidəsində aparılan qazıntı zamanı tapılmışdır (kiçik metal istehsalı tullantısı-şlak). Bu ərazidə metaldan istifadəyə dair qədim tapıntılardan digəri, N.Müseybili tərəfindən e.ə. VI minilliyin əvvəlinə aid Həsənsu abidəsindən tapılmışdır. Bu tapıntı üzərində yaşıl rəngli mis filizi çöküntüləri olan, filiz əzilməsi üçün istifadə edilən ağ rəngli, məsaməli daş alətdir.

Əmək alətləri. Tədqiq edilən bölgədə aparılan arxeoloji qazıntılardan aşkar edilmiş metal nümunələrin bir qismini əmək alətləri təşkil edir. Onlar bıçaq və biz tipli nümunələrlə təmsil olunur. Bəhs edilən dövrə aid bıçaq tipli alətlər 2 ədəddir. Hər iki nümunə Böyük Kəsik yaşayış məskənindən aşkar olunmuşdur. Nazik metal lövhədən hazırlanmış bu alətlər güclü karroziyaya məruz qalaraq hissələrə parçalanmışdır.

Bölgənin Eneolit dövrü abidələrindən tapılan metal əşyaların təsnifatından məlum olur ki, ən geniş yayılmış metal istehsalı nümunələrindən biri dördtilli bizlərdir. Bu tip əmək alətləri Böyük Kəsik, Poylu və Mentəştəpə və Soyuqbulaq abidələrindən aşkar edilmişdi.

Mentəştəpə yaşayış məskənində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 7-i bütöv olmaqla, 34 ədəd metal biz aşkar edilmişdi. Almaniyada mis bizlərin bir neçəsi üzərində aparılan metalloqrafik analizlər zamanı, onların istehsalında tökmə, soyuq döymə, qızdırılma və isti döymə üsullarından istifadənin əməliyyat ardıcılığı müəyyən edilmişdi. Bu nümunələrin əksəriyyəti qatqırsız olaraq xalis misdən, 8 ədədi isə, mərgümüşlü misdən hazırlanmışdı.

Soyuqbulaq abidəsindən bir ədəd metal biz aşkar olunmuşdu. Əşyadan götürülmüş nümunənin analiz nəticələrinə əsasən, bizim sürmə və nikel qatışıqlı (6,38%), mərgümüşlü misdən hazırlandığı müəyyən edilmişdi. Dördtilli bizlərin analoji nümunələrinə I Kültəpə, Çalağantəpə, Əliköməktəpə, Leylatəpə abidələrində rast gəlinmişdi.

Silahlar. Gəncə-Qazax bölgəsinin eneolit dövrü abidələrindən tapılmış metal əşyaların bir qismi silah təyinatlı nümunələrdir. Bölgənin arxeoloji abidələrindən aşkar edilən silahlar, əsasən, xəncərlərlə təmsil

olunmuşdu. Bu tip əşyalar Mentəştəpə, Böyük Kəsik və Soyuqbulaq abidələrindən tapılmışdı. Bu xəncərlər Eneolit dövrü üçün nadir tapıntılar hesab edilir. Böyük Kəsik abidəsindən tapılmış, bütöv halda olan xəncərin dəstək hissəsində, ağac sapa bərkidilmək üçün dəşik vardı. Əşyadan götürülmüş nümunənin analiz nəticələri göstərir ki, onun tərkibində misin miqdarı 96,8 % təşkil edir. Tədqiq edilən bölgədə Eneolit dövrünə aid digər xəncərlər Soyuqbulaq abidəsində 1 (2006) və 5 nömrəli (2005) kurqanlardan aşkar edilmişdi. Xəncərlər forma və ölçü baxımından eyniyyət təşkil edirlər. Yalnız 1 nömrəli kurqandan aşkar edilən nümunənin saplaq hissəsi bir az kiçikdir. Böyük Kəsik xəncərindən fərqli olaraq, Soyuqbulaq xəncərlərinin dəstək hissəsində dəşik yoxdur. Soyuqbulaq xəncərləri N.Museyibli tərəfindən “Erkən Maykop” tipli xəncərlər qrupuna aid edilmişdi.

Bəzək əşyaları. Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit dövrü metal istehsalı məhsullarının bir qismi bəzək əşyalarıdır ki, belə nümunələr Qarğalartəpəsi, Soyuqbulaq, Böyük Kəsik və Mentəştəpə abidələrindən aşkar edilmişdi. Bu abidələrdən tapılmış bəzək əşyası olan muncuqlar hazırlanma texnikası və formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Onların bir qismi mis lövhələrin burulması yolu ilə hazırlanmış, digərləri isə dairəvi formalı olmaqla daş muncuqları xatırladır. Qarğalartəpəsindən tapılan metal bəzək əşyası silindrik boru formasında olan nazik lövhə ilə örtülmüş mis muncuqdur. Azərbaycan ərazisində I Kültəpə, Çalağantəpə, Əliköməktəpə və digər abidələrdə də oxşar nümunələrə təsadüf edilmişdi.

Soyuqbulaq kurqanlarında B.Lyonnet və T.Axundovun rəhbərliyi altında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı erkən metal istehsalı məhsulları olan bəzək əşyalarından 2 ədəd tunc üzük, 33 gümüş və 23 qızıl muncuq aşkar edilmişdi. Bu əşyalardan götürülmüş nümunələrin Almaniya Bohum arxeometallurgiya laboratoriyasında aparılan analizlərinin nəticələrinə əsasən, onların tərkibində yüksək miqdarda mis və qızıl qarışığı olan ərintidən hazırlandığı məlum olmuşdu. Muncuqlar çəlləkvari, silindrik və şar formalıdırlar. Analoji formalı bikonik və yastı formalı gümüş muncuqlar Novosvobodni və Yaxın Şərq abidələrində rast gəlinməkdədir.

Soyuqbulaqda 4 nömrəli kurqandan 3 ədəd kiçik ölçülü üzük, metal bəzək əşyası tapılmışdı. Üzülərdən ikisi analiz edilmiş və məlum olmuşdur ki, onlardan birinin tərkibində 41,57% gümüş və 9,5% qızıl var. 21 №-li Soyuqbulaq kurqanından aşkar edilmiş sancağın kimyəvi analiz nəticələri onun tərkibində 1,56% mərəgümüş, 0,68% nikel olduğunu müəyyən etmişdir.

Qafqazın bir qism abidələrindən tapılmış bəzi artefaktlar və Mesopatamiyaya müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş zəngin maddi mədəniyyət

nümunələri bəhs edilən dövrdə mübadilənin mühüm rol oynadığı fikrini irəli sürməyə əsas verir.

Bölgənin Eneolit dövrü arxeoloji abidələrindən tapılmış metal əşyaları öz kimyəvi tərkibinə görə 3 tipə bölünür. I tip əşyalar cüzi miqdarda digər elementlərin qarışığı olmaqla, xalis misdən hazırlanmışlar. II tip əşyalar mis-mərgümsü qarışıqlı tunc əşyalardır. III tip mis-mərgümsü-nikel qarışıqlı metal predmetlərdir.

Metal istehsalı vasitələri. Gəncə-Qazax bölgəsinin Eneolit dövrü abidələrində aparılan qazıntılar zamanı metal istehsalı vasitələri-metaləritmə sobaları, butələr, qaşığıq formalı gil əşyalar və qəliblər tapılmışdır.

Butələr. Bölgənin erkən metal istehsalı vasitələrinin böyük qismi Böyük Kəsik yaşayış yerindən tapılmışdı. Tədqiqatçılar hesab edir ki, abidədən aşkar edilmiş qalın divarlı, kasa tipli qabda ya metal əridilmiş, ya da əridilmiş metalın götürülüb qəliblərə tökülməsi zamanı istifadə edilmişdir. Metal istehsalı ilə bağlı daha bir nümunə II Poylu abidəsindən aşkar olunmuş gil butədir. Armudvari formalı butə təmiz tərkibli gildən hazırlanıb. Böyük Kəsik arxeoloji abidəsindən tapılmış digər butə yastı oturaclaqlı, düz divarlıdır. Digər butə nümunəsi, I Böyük Kəsiyin II qazıntı sahəsindən aşkar edilmişdi. Qaşığıq formalı butə düz oturaclaqlı, qısa qulp-ludur. Bu tip digər tapıntı Xocaxan abidəsinin Eneolit dövrü təbəqəsindən aşkar edilmişdi. Oxşar nümunələr Gürcüstan ərazisində Dzedzvebi, Quabertka və Xizanaatqora abidələrindən tapılmışdı.

Mentəştəpə abidəsinin Eneolit dövrü təbəqəsindən butələr, qəliblər, metallurgiya prosesinə aid yarımfabrikatlar, metal istehsalı tullantıları tapılmışdır. Abidədən aşkar edilmiş gil butə və qəlib formalarının metal istehsalı zamanı yüksək temperaturun təsirindən aldıkları rəng və nümunələrin üzərində qalan metal qalıqları, onların təyinatı üzrə dəfələrlə işlədilməsinə dəlalət edir.

Tədqiqatçılar Böyük Kəsik arxeoloji abidəsindən aşkar edilmiş və dulus kürəsi hesab edilən qurğulardan bəzisinin metaləritmə kürəsi kimi də istifadə edildiyini ehtimal edirlər. Analoji metaləritmə kürəsi bizə Alxantəpə abidəsindən məlumdur.

Qəliblər. Eneolit dövrü metallurgiya və metal istehsalı vasitələrinin bir qismi qəliblərdir. Böyük Kəsik abidəsindən metal əşyaların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş 2 ədəd gil qəlib hissəsi tapılmışdır. Gildən hazırlanan qəlibin hər iki tərəfi hündür divarlı olduğundan içərisi kanalvaridir. Analoji qəlib nümunələri Qalayeri yaşayış məskənindən tapılmışdır. Arxeoloji abidədən tapılmış, tərkibində bitki qarışığı olan gildən hazırlanmış digər qəlib qırmızı rənglidir. Tədqiqatçının fikrincə, qəlib kiçik

ölçülü baltaların hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Böyük Kəsik qəliblərinin analoji paralelləri bizə Şərqi Anadolunun e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid eneolit dövrü abidələrindən məlumdur.

Gəncə-Qazax bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan metal istehsalı nümunələri, bölgədə metaldan istifadənin e.ə.V-IV minilliklərə aid olmaqla Eneolit dövrünə təsadüf etdiyini təsdiq etməkdədir.

Bölgəsinin Eneolit abidələrindən tapılmış əşyaların spektral analizi, onların mis və az miqdarda mərgümüş qarışığından hazırlandığını göstərir.

İlk Tunc dövrü metal istehsalı nümunələri əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları və eləcə də müxtəlif təyinatlı digər əşyalardan ibarətdir.

Əmək alətləri. Bəhs edilən dövrə aid əmək alətləri əsasən dördtilli bizlərlə təmsil olunmuşdur. Bölgənin İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış bizlər formaca eyniyyət təşkil etməklə, ölçülərinə görə bir birindən fərqlənirlər. Bizlərin ən kəsiyi dördkunc olmaqla, ağac sapa saplanmaq üçün arxa hissəsində qısa çıxıntıları vardır. Xocaxan yaşayış yerinin İlk Tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış metal nümunələri 2 ədəd məişətdə istifadə edilən bizlərdir. Analoji formalı dördtilli bizlər Azərbaycan ərazisində Telmankənd, Daşüz, I Mişarçay, Qaraköpəktəpə və Kültəpə abidələrindən tapılmışdır.

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış, metaldan hazırlanmış digər əmək alətləri nümunələri isgənələrdir. Tədqiq edilən bölgədə bu tip əmək alətinə, Həsənsu abidəsindən aşkar edilmiş, İlk Tunc dövrünə aid sallama qəbrin metal əşyaları içərisində rast gəlinmişdi.

Silahlar. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış metal nümunələrinin təhlili göstərir ki, bu dövrə aid metal silahların bir qismi xəncərlər olmuşdu. İ.Cəfərzadə ilk tunc dövrünə aid Xaçbulaq kurqanlarının qazıntısı zamanı, digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, bir ədəd xəncər tapmışdır. Çox da böyük olmayan ikiiağzlı xəncər formaca yarpaqşəkillidir. Araşdırmalar göstərir ki, xəncər soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmışdı. Xaçbulaq xəncəri ilə eyniyyət təşkil edən digər ikiiağzlı, yarpaqşəkilli nümunə Gədəbəy rayonu ərazisindən təsadüfi tapılmışdı. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, xəncər tipli silahlar e. ə. III minilliyin I yarısında cənubi Qafqazda çox geniş yayılmışdır.

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü silahlarının bir qismi tunc baltalardır. Tədqiq edilən bölgənin İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış baltalar, əsasən, iki tipə ayrılmaqla, dəstəkləri borulu və yastı pəzəkəlli nümunələrlə təmsil olunur. Həsənsu abidəsində aparılan arxeoloji qazıntı zamanı aşkar edilən sallama qəbirdən hər iki tipə aid tuncdan hazırlanmış balta nümunələri tapılmışdı. Balta nümunələrinin kimyəvi tərkibinin analizi

nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, onlar mərgümlü tuncdan hazırlanmışdı. Analoji borulu və yastı tipli balta nümunələri Şabran rayonu ərazisindən tapılmışdı. Bu tip baltaların qəlib forması bizə İlk tunc dövrü Sərkərtəpə yaşayış yerindən məlumdur.

Gəncə-Qazax bölgəsinin İlk Tunc dövrü silah nümunələrinin bir qismi nizələrlə təmsil olunur. Tədqiq olunan ərazidə bu tip nümunələrdən biri Həsənsu abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı sallama qəbirdən tapılmışdır. Nizə ucluğu üzərində aparılan metalloqrafik tədqiqatlar göstərmişdir ki, onun istehsalında eyni vaxta bir neçə texniki üsullardan istifadə edilmişdir. Nizədən götürülmüş nümunənin analizləri nəticəsində, onun mərgümlü və az miqdarda gümüş tərkibli tuncdan hazırlanması müəyyən olunmuşdu. Tədqiq olunan dövrə aid nizə ucluqları öz formalarına əsasən 2 tipə bölünür. Onlardan biri enli, yarpaqvari tiyəsi və kiçik ölçülü dördkünc formalı saplağı olanlar, digərləri isə, armudvari nazik-uzun tiyəli və qələmvari uzun saplaqlı nizə ucluqlarıdır.

Gəncə-Qazax bölgəsində tapılan silah nümunələri göstərir ki, bu ərazidə məskunlaşmış tayfalar, İlk Tunc dövründə nizələrlə paralel süngü formalı silahlardan da istifadə etmişlər. Bu tip nümunə Xaçbulaq kurqanından tapılmışdır. Analoji nümunə II Kültəpə yaşayış məskəninin e.ə. 2930-cu il ilə tarixləndirilən orta təbəqəsindən tapılmışdı. Ən qədim süngü nümunələrinə Yaxın Şərqdə Ur nekropolunda, Anadoluda və İranda təsadüf edilmişdir.

Bəzək əşyaları. Bölgənin Kür-Araz mədəniyyəti arxeoloji abidələrindən tapılan bəzək əşyaları muncuqlar, spiralşəkilli sırğalar, qolbaqlar, asmalar, sancaqlar və s. ilə təmsil olunurlar. Babadərviş abidəsində tədqiq edilən sallama qəbirdən, bəzək əşyaları olan tunc halqa və muncuq tapılmışdı. Spektral analizin nəticələri göstərmişdir ki, sırğanın tərkibində kifayət qədər qalay və mərgümlü qatışıqı var. Tədqiqatçılar hesab edir ki, muncuq ərintisinin tərkibi yerli xammal mənbələri ilə müxtəliflik təşkil edir.

Tədqiq edilən dövrə aid zəngin bəzək nümunələri Şəmkirçay kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. İlk Tunc dövrünə aid 1 nömrəli kurqandan tunc sancaq və konusşəkilli tunc əşyalarla yanaşı 10 ədəd qızıl muncuq aşkar edilmişdi. Kurqanın 2 nömrəli qəbirdən isə tunc əşya və tunc güzgü aşkar edilmişdir.

Bu dövrə aid digər bəzək əşyaları Həsənsu abidəsində, sallama qəbirdən tapılmışdı. Qəbir kamerasından iki ədəd qızıl, bir ədəd gümüşdən hazırlanmış spiralvari burma əşyalar, bir ədəd gümüşdən dairəvi kəsikli qolbaq aşkar edilmişdir. Qızıldan və gümüşdən düzəldilmiş spiralvari-bur-

ma əşyaların tuncdan hazırlanmış analoqları birinci skeletin ətrafında digər tunc məmulatları ilə bircə rast gəlinmişdi. Həsənsunun qızıl və gümüş məmulatının analoji oxşarları Gürcüstan ərazisində İlk Tunc abidələrində geniş rast gəlinmişdir .

Bölgədə digər bəzək nümunələri Mentəştəpə yaşayış məskənindən aşkar edilmişdi. Xalis misdən hazırlanmış halqa və mərgümlü misdən olan asma, tipinə və kimyəvi tərkibinə əsasən, tədqiqatçılar tərəfindən Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid edilmişdi.

Metal istehsalı vasitələri. Gəncə-Qazax bölgəsinin erkən metal istehsalı dövrü abidələrindən metal əşyalarla yanaşı, yerli metallurgiyanın mövcudluğuna dəlalət edən, metal istehsalı ilə bağlı sobalar, kürələr, butələr, qalıblar və s. istehsal vasitələri aşkar edilmişdi.

Gəncə-Qazax bölgəsi erkən metallurgiyasının öyrənilməsi baxımından son dərəcə maraq kəsb edən tapıntılar II Babadərviş yaşayış yerinin İlk Tunc dövrü təbəqəsində tapılmış misəritmə sobaları və kürədir. Burada 3 ədəd çala şəklində əla vəziyyətdə olan metaləritmə sobalarının qalıqlarına, 1 ədəd isə dağılmış vəziyyətdə olan kürə qalıqlarına rast gəlinmişdir. Əldə edilmiş mühüm dəlillər, e. ə. III minillikdə tədqiq edilən bölgədə yerli metallurgiya və metaləritmənin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Qazıntı zamanı müəyyən edilmişdir ki, sonuncu 2 soba körüklü qanov qazanla təchiz edilmiş ixtisaslaşmış hissələrdən ibarətdir. Mütəxəssislər bu sobalarda hava vurmaq texnikasının tətbiq edildiyi qənaətinədəirlər. İlk Tunc dövrünə aid metaləritmə soba nümunəsi 2010-cu ildə Maxta qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar edilmişdir.

Butələr. Babadərviş abidəsinin İlk Tunc dövrü təbəqəsindən qaşiq formalı butə aşkar edilmişdi. Butənin iç divarlarında metal ərintisi qalıqlarına rast gəlinmişdi. Babadərviş butəsinin nisbətən yaxın analoqları Maxta, Sərkərtəpə, Qaraköpəktəpə yaşayış yerlərindən məlumdur.

Tədqiqi edilən bölgədə digər erkən metallurgiya istehsalı vasitələri olan butə nümunələri 5 №-li Uzun Rəmə kurqanından aşkar edilmişdi. Butələrin içində olan istehsal qalıqlarının analizi, onların tərkibində mis izlərinə rast gəлиндiyini göstərir.

Qalıblar. Babadərviş abidəsinin İlk Tunc dövrü təbəqəsindən yastı baltaların hazırlanması üçün istifadə edilən qəlib nümunəsinin bir hissəsi tapılmışdı. Analoji qəlib formaları Azərbaycan ərazisində I Kültəpə, Maxta, Mişarçay I, Qaraköpəktəpə, Sərkərtəpə, Şortəpə abidələrindən məlumdur.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, qəlib forması qalıqlarının erkən Kür-Araz mədəniyyətinə aid yaşayış məskənlərindən tapılması qəlibçi mütəxəs-

sislərin filiz yataqlarından uzaqda işlədiklərini, daha doğrusu, metal istehsalında bir neçə ayrı-ayrı sahələrin formalaşdığını, dağ-mədən işinin metal emalından ayrıldığını göstərir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində aparılan tədqiqatlardan irəli gələn elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Gəncə-Qazax bölgəsinin erkən metal istehsalına dair aparılan tədqiqatlar yenidən nəzərdən keçirilərək sistemləşdirilmişdir. Apardığımız tədqiqatlar bölgənin erkən metallurjiyası və metalistehsalı ilə bağlı aşağıdakı elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir:

-Gəncə-Qazax bölgəsində Eneolit və İlk Tunc dövrünə aid abidələrdən zəngin qədim metal əşyaları və istehsal alətlərinin tapılması bu bölgədə məskunlaşan tayfalarda erkən metallurjiya və metal istehsalının mövcudluğunun göstəricisidir. Bu baxımdan, Böyük Kəsik, Poylu, Mentəş-təpə, Soyuqbulaq, Həsənsu, Babadərviş, Xocaxan, Uzun Rəmə, Xaçbulaq, Şəmkirçay və digər arxeoloji abidələrdən tapılmış erkən metallurjiya nümunələri nəinki Azərbaycan, eləcə də bütün Qafqaz ərazisində ən qədim nümunələrdəndir.

-Bölgənin filiz yataqlarından və tədqiq edilən dövrün metallurjiya istehsalı məmulatlarından götürülmüş nümunələrin laborator analizləri göstərir ki, Gəncə-Qazax ərazisində erkən metallurjiyanın xammal bazası yerli filiz yataqları olmuşdur.

-Tədqiqatlar göstərir ki, metallurjiyanın inkişafının sonrakı mərhələsində metal əşyalar ilk mərhələdə olduğu kimi xalis misdən deyil, kimyəvi tərkib etibarlı ilə yeni süni birləşmələr, əsasən mis-mərgümüş qarışıqından hazırlanırdı.

-Əldə olunmuş metal əşyaların spektral və kristalloqrafik analizləri, erkən metal istehsalı zaman müxtəlif texniki üsullardan istifadə edildiyini göstərməkdədir. Metallurjiyada qəlib formalarından istifadə bu sahədə ciddi dəyişiklik yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş xəncərlər, baltalar, dördtilli bizlər və s. nümunələr tökmə sənətində dərin dəyişiklik olduğunu göstərir. Belə ki, metallurjiyanın sonrakı inkişaf mərhələlərində metal tökmə sənətində yeni texnikanın mənimsənilməsi üzə çıxır və metal əşyaların hazırlanmasında açıq modellərdən qapalı metal tökmə üsuluna keçid özünü biruzə verir.

-Gəncə-Qazax bölgəsinin metallurjiya və metal istehsalının erkən mərhələsinə aid edilən faktlara əsasən demək olar ki, e.ə. IV-III minilliklərdə bu ərazilərdə filizin əldə edilməsindən, ilkin emalından və metal əşyaların-əmək alətləri, silah və bəzək əşyalarının hazırlanmasına qədər bir mürəkkəb proses davam etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin aşağıdakı elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdı:

1. Gəncə-Qazax bölgəsinin eneolit dövrü metal istehsalı abidələri // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2011, № 2, s. 30-35
2. Gəncə-Qazax bölgəsinin erkən metallurgiya və metalşləmə sənətinin xammal mənbələri // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2014, cild 17, № 2, s. 36-42
3. Gəncə-Qazax bölgəsinin ilk tunc dövrü qəbir abidələri və onlardan tapılan metal məmulatı // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2014, №1, s. 47-53
4. История изучения памятников периода раннего металла в Гянджа-Газахском регионе // «Гілея» Науковий вісник, Випуск 85 (№6), Київ, 2014, s. 135-138
5. Gəncə-Qazax bölgəsinin eneolit dövrü metal məmulatı haqqında // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı, 2016, s. 348-354
6. Qarabağ arxeoloji abidələrindən aşkar olunmuş qədim metalşləmə sənətkarlığına aid metal əşyaların analitik tədqiqi / Qarabağın Arxeoloji İrsi. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 28-30 noyabr 2016, s. 46-47 (müştərək)

**Изделия из металла памятников периода раннего
металлического производства Гянджа-Газахского региона
(V-III тысячелетия до н.э.)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению изделий ранней металлургии и металлопроизводства Гянджа-Газахского региона. Всесторонне исследованы особенности формирования и развития ранней металлургии в регионе.

Диссертация состоит из введения, пяти глав, заключения, и списка использованной научной литературы, таблиц и иллюстраций. Во введении нашли отражение актуальность темы, источниковая база, степень изученности, хронологические рамки, научная новизна и практическая значимость, теоретико-методологическая основа исследования, апробация и структура.

В первой главе «История изучения и историография памятников региона эпохи энеолита и ранней бронзы, связанные с ранней металлургией» исследованы ранние металлургические и металлообрабатывающие ремесла Гянджа-Газахского региона на основе образцов материальной культуры в связи с металлургией и металлопроизводством, показаны результаты проведенных исследований образцов, отчетов об археологических раскопках опубликованных научных работ.

Вторая глава «Природно-географические условия региона и сырьевые источники ранней металлургии» состоит из трех разделов. Предметом исследования второй главы являются природно-географические условия региона; источники сырья ранней металлургии, древнее горнорудное дело и его технические особенности.

Третья глава «Энеолитические памятники, связанные с ранней металлургией и металлообработкой» состоит из двух разделов: В первом разделе привлечены к исследованию поселения эпохи энеолита (Гаргалартепе, Ментештепе, Бёюк-Кесик, Пойлу), а во втором - погребальные памятники (Союгбулагские курганы).

Четвертая глава «Ранние бронзовые памятники, связанные с ранней металлургией и металлообработкой» состоит из двух разделов. В первом - «Поселения» даны результаты исследований поселений

Бабадериш и Ходжахан, во втором - погребальные памятники (Хачбулагские курганы, Шамкирчайские курганы, погребальные захоронения ранней бронзы Гасансу I, Гель-йери, курганы Узун Реме).

Пятая глава «Металлические изделия периода энеолита и раннего бронзового века Гянджа-Газахского региона» состоит из двух разделов. Первый раздел «Металлические изделия энеолитического периода Гянджа-Газахского региона» состоит из четырех подразделов: «Орудия труда»; «Оружие»; «Декоративные изделия»; «Способы производства металла». Второй раздел «Металлические изделия периода ранней бронзы Гянджа-Газахского региона» состоит из четырех подразделов: «Орудия труда»; «Оружие»; «Декоративные изделия»; «Способы производства металла».

В заключении обобщены поставленные автором цели и задачи, сформулированы основные научные выводы.

**Metal products of the monuments of the period of early metal
production of Ganja-Gazakh region
(V-III millenniums BC)**

SUMMARY

The dissertation work is devoted to the study of early metallurgy and metal production products of Ganja-Gazakh region. Formation and development characteristics of early metallurgy in the region were widely commented.

The dissertation work consists of introduction, five chapters, conclusion, and the list of the used scientific literature, the tables and the illustrations which have added to the text part. In the introduction it deals with the topicality of the theme, level of its studying, sources, chronological frame, scientific novelty and practical significance, the theoretical and methodological basis of the study, approbation and structure.

The first chapter is called "The history of studying and historiography of the monuments of the period of Eneolithic and Early Bronze related to early metallurgy of the region". In this chapter, early metallurgy and metalworking art of Ganja-Gazakh region is studied on the basis of examples of material culture related to metallurgy and metal production revealed as a result of archaeological excavations carried out in the area, the results of researches conducted on samples, reports and published scientific works on the results of the excavation.

The second chapter is called "Natural and geographical conditions of the region and raw materials of early metallurgy" and consists of three sub-chapters: natural and geographical conditions of the region; raw materials of early metallurgy; ancient mining and its technical methods were the subject of research in the chapter.

The third chapter is called "Eneolithic monuments related to early metallurgy and metalworking" and consists of two sub-chapters: In the first sub-chapter, the settlements of eneolithic period of the region (Gargalartapasi, Menteshetepe, Boyuk Kesik, Poylu settlements) and in the second sub-chapter, grave monuments (Soyugbulag) were involved in the study.

The fourth chapter is called "Early bronze monuments related to early metallurgy and metalworking" and consists of two sub-chapters: "The settlements" (Babadarvish and Khojakh Khan settlements) and "The grave monuments" (Khachbulag mounds, Shamkirchay mounds, I Hasansu Early Bronze Age grave, Gol yeri Early Bronze Age grave, Uzun Rama mounds).

The fifth chapter is called "Metal products of the period of Eneolithic and Early Bronze of Ganja-Gazakh region". This chapter is divided into five sub-chapters: The first chapter is called "Metal products of the Eneolithic period of Ganja-Gazakh region" and consists of four subheadings: "Labor tools", "Weapons", "Decorative items", "Metal production means". The second sub-chapter is called "Metal products of the Early Bronze Age period of Ganja-Gazakh region" and is divided into four subheadings: "Labor tools", "Weapons", "Decorative items", "Metal production means".

The conclusion deals with the significant results of the scientific research.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
H.Cavid 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

ЛЕЙЛА МАМЕД КЫЗЫ РУСТАМОВА

**ИЗДЕЛИЯ ИЗ МЕТАЛЛА ПАМЯТНИКОВ
ПЕРИОДА РАННЕГО МЕТАЛЛИЧЕСКОГО
ПРОИЗВОДСТВА ГЯНДЖА ГАЗАХСКОГО РЕГИОНА
(V-III тысячелетия до н.э.)**

5505.02 – Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

БАКУ - 2018